

Юрій Нікітін

СТАН ПОЗАШКІЛЬНОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст. (на прикладі земських недільних шкіл Сумського повіту Харківської губернії)

У статті розглядається проблема стану позашкільної жіночої освіти на теренах Сумського повіту Харківської губернії у другій половині ХІХ ст. Висвітлюються заходи органів місцевого самоврядування та громадськості щодо розбудови позашкільної жіночої освіти.

Ключові слова: Харківська губернія, Сумський повіт, земства, позашкільна освіта, недільні школи.

Сучасна українська держава серед першочергових реформ анонсувала реформу початкової та середньої освіти. Для реалізації поставлених завдань планується залучати не лише центральні органи влади та Міністерство освіти і науки, але й органи місцевого самоврядування та громадськість. Успіх реформи може забезпечити і вивчення історичного досвіду нашого народу по розбудові освітньої сфери під час «Великих реформ» другої половини ХІХ ст. Саме тому, на нашу думку, доцільно проаналізувати стан позашкільної освіти у другій половині ХІХ ст. на теренах Харківської губернії, яка мала свої особливості соціально-економічного та культурного розвитку.

Проблема реформування і розвитку освітньої сфери на всеукраїнському та регіональному рівнях завжди була в полі зору науковців. У їхніх публікаціях ХІХ – початку ХХІ ст. робиться спроба аналізу різних аспектів зазначеної проблеми [1, 2, 4, 19, 20, 22]. Проте знайомство з відповідною історіографічною літературою засвідчує недостатній рівень вивчення проблеми на регіональному рівні. Це і зумовило вибір теми даної статті.

Поширення ринкових відносин у Російській імперії в другій половині ХІХ ст. сприяло розвитку промисловості, що загострило проблему підвищення загальноосвітнього рівня населення. Існуюча в державі мережа освітніх закладів уже не задовольняла вимоги часу. У другій половині ХІХ ст. в імперії існувала складна за структурою система навчальних закладів. Основу її складала початкова школа, яка була відірвана від середньої та вищої. Структура початкових навчальних закладів характеризувалася складністю, бо мала близько двадцяти типів шкіл та училищ, кожне з яких вирізнялося своєю внутрішньою структурою, особливостями навчально-виховного процесу, джерелами фінансування тощо [20, с. 22].

Діяльність навчальних закладів у Російській імперії регламентувалася чинним законодавством, яке регулювало їхню організацію, навчальний процес, правила внутрішнього розпорядку, права та обов'язки вчителів. У питанні організації системи народної освіти держава намагалася вирішити ряд проблем. По-перше, задовольнити постійно зростаючі потреби промисловості у кваліфікованих кадрах. По-друге, так організувати навчальний процес, щоб він сприяв вихованню лояльних до влади членів суспільства. Для цього заклади освіти переводилися під контроль училищних рад, інспекторів, директорів народних училищ та церкви, які слідували за реалізацією державної освітньої політики. Прийняті урядом законодавчі акти у ХІХ ст. засвідчували бажання царизму дещо вдосконалити існуючу систему освіти в імперії до вимог часу. Одночасно влада

© Нікітін Юрій Олександрович – доктор історичних наук, доцент, ректор Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

боялася, що навчальні заклади можуть стати центрами поширення опозиційних ідей. Тому освітня політика царизму мала консервативний характер. Це підтверджує циркуляр міністра внутрішніх справ 1863 р., Положення про початкові народні училища 1864, 1874 рр., Емський указ 1876 р., які забороняли використання української мови у навчальному процесі. Ці та інші законодавчі акти яскраво ілюструють завдання, які влада хотіла реалізувати через систему освітніх закладів.

Питома частина населення Російської імперії у другій половині XIX ст. була неписьменною або малописьменною. Російська імперія залишалася найвідсталішою серед великих держав Європи за освітнім рівнем населення. Якщо у Франції, Англії, Німеччині в другій половині XIX ст. уже було введено обов'язкове початкове навчання дітей шкільного віку, то в Російській імперії абсолютна їхня більшість залишалася поза школою [2, с. 20]. Наприклад, навіть наприкінці XIX ст. рівень грамотності серед мешканців міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній становив відповідно 39,8 %, 40,3 % та 38,4 % (тобто в середньому 39,7 %) [21, с. 71 – 72].

Ситуація ж з рівнем освіти у сільській місцевості була ще гіршою. За даними перепису 1897 р. писемні серед селян Полтавської та Харківської губерній становили приблизно 6%, а на Чернігівщині близько 5% [14, с. 17 – 21]. Політика царизму щодо початкової освіти у другій половині XIX ст. сформувалася під впливом двох чинників. По-перше, під тиском з боку громадських рухів. По-друге, бажанням російського самодержавства використати весь можливий арсенал засобів для збереження свого впливу серед шкільної молоді. «Початкова школа включалась в орбіту внутрішньої політики царизму, виконуючи не лише освітні, а й політичні завдання» [15, с. 79].

Оцінюючи стан освіти на українських землях після 1876 р., М. Грушевський писав: «Доходило до всяких сміховин: викреслювали українські слова з оповідань, писаних по-російськи; ... на концертах українські пісні співали словами, перекладеними на російську або французьку мову» [5, с. 508]. Така русифікаторська політика негативно позначилася на розвитку освіти і формувала негативне ставлення до української культури.

Існуючу в Російській імперії систему освіти критикував також і відомий історик Д. Дорошенко. «Всі школи на Україні, від вищих до нижчих, були чисто московськими. Мовою викладання була російська, користуватися рідною мовою не тільки не дозволялося, а навіть заборонялося... У школі дитина потрапляла в далеку від неї духовну атмосферу, в чужий для неї світ... звідси порівняно слабкий розвій дитини в школі, невисокий ступінь знання й часті рецидиви безграмотності» [6, с. 65].

Зазначені та інші недоліки існуючої системи освіти особливо яскраво простежувалися в початкових навчальних закладах. Покладаючи на органи місцевого самоврядування завдання з вирішення господарських проблем початкової освіти, самодержавство зберігало дріб'язкову опіку над освітніми закладами. Важлива роль в охороні начал віри і трону відводилася православної церкві. Позицію останньої яскраво ілюструє точка зору Харківського архієрея, який вважав, що саме знання були причиною поширення атеїзму серед народу [2, с. 21]. Православна церква брала участь у розробці правил діяльності початкових шкіл та їхнього змістовного наповнення. Синодом разом з представниками влади були розроблені і затверджені «Положення про початкові народні училища» (1864 р.) [13, с. 617 – 631; 12, с. 271 – 280], за яким всі початкові навчальні заклади реорганізувалися в початкові народні училища. На кінець XIX ст. на теренах Наддніпрянщини функціонувало більше 17000 зазначених закладів. Церква брала участь у підготовці та прийнятті «Правил про церковнопарафіяльні школи» (1884 р.), «Програми навчальних предметів для церковнопарафіяльних шкіл», «Положення про управління школами церковнопарафіяльними і грамоти відомства православного сповідання» (1896 р.), а також «Положення про церковні школи» (1902 р.) [18, с. 61]. Отже, саме православної церкві влада найбільше довіряла процес навчання і виховання у початковій школі.

У той же час Положення 1864 р. робило крок до впорядкування початкової освіти. Достатню чисельні парафіяльні школи стали одним з основних типів шкіл. У таких навчальних закладах діти отримували елементарні знання. У першу чергу, їх вчили Закону Божому, читати, писати, першим чотирьом діям арифметики. Після прийняття Положення про народні училища 1874 р. перелік обов'язкових дисциплін не переглядався. Певні зміни у навчально-виховному процесі церковнопарафіяльних шкіл

відбулися після прийняття Правил 1884 р., які передбачали коригування навчальних програм. Головну увагу нові Правила приділяли церковно-релігійному навчанню. Діти вивчали Закон Божий, письмо, початкові арифметичні дії, а також читання (у тому числі і цивільної преси). У двокласних школах додатково вивчалася історія православної церкви і батьківщини [18, с. 61]. Однак усі вище згадані навчальні заклади характеризувалися незадовільною матеріально-технічною базою, нестачею кваліфікованих кадрів, а в результаті – низьким рівнем знань учнів.

Слід зазначити, що саме завдяки спільним зусиллям самоврядних інституцій та громадськості кількість початкових і приходських училищ у другій половині XIX ст. на українських землях відчутно зростає. Повний курс навчання в них тривав три роки (учбовий рік – 7,5 місяця). Протягом навчального року передбачалися канікули: зимові – від 20 грудня до 7 січня, літні – з 10 червня по 1 вересня.

Загальне зростання кількості початкових навчальних закладів робило освіту більш доступною для населення. У той же час у сільській місцевості мережа початкових училищ не могла охопити усіх бажаючих (дітей і дорослих). Одним із шляхів вирішення такої ситуації було створення та організація діяльності системи шкіл грамотності, недільних шкіл, вечірніх класів, народних читань.

Недільні школи за своєю кількістю поступалися приходським початковим училищам (перша була відкрита у Києві в 1859 р.). Заняття у школі велися українською мовою (із згоди куратора Київського шкільного округу М. І. Пирогова). Гострою залишалася проблема кваліфікованих педагогічних кадрів. Непоодинокими були випадки, коли вчителі під різними приводами відмовлялися проводити заняття у вихідні. Тому до викладання залучалися священнослужителі, студенти, представники громадськості, які мали середню або вищу освіту. Додатковою проблемою шкіл даного типу було несистематичне відвідування їх учнями, що негативно позначалося на рівні отриманих знань.

Харківське товариство поширення в народі писемності також залучалося до розв'язання нагальних проблем освітан губернії. Під час тимчасової заборони діяльності недільних шкіл у 1862 році Харківське товариство поширення в народі писемності запросило викладачів, які звільнилися (100 – 150 чоловік), до роботи у себе для того, щоб процес поширення освіти серед населення не припинявся. Завдяки зусиллям Харківського товариства була відкрита ціла низка навчальних закладів різного типу та профілю. Члени товариства вже на перших своїх зборах відзначали незадовільний стан освітньої галузі в губернії. Вони сподівалися зробити зразковим кожний навчальний заклад, що й було зафіксовано у Статуті: «...Товариство ... ставить за мету якісну сторону освіти, а не кількісну ...» [17, с. 1].

Центральна влада достатньо підозріло ставилася до створення недільних шкіл. Участь у їхній діяльності ліберально-демократичних діячів (О. Кониського, В. Лободи, О. Строніна та інших) формувала в представників правлячих кіл уяву про них, як про потенційні осередки поширення опозиційних настроїв [3, с. 269]. Саме з цих причин влада у 1862 р. за розпорядженням Олександра II починає недільні школи закривати, а з 1864 р. знову дозволяє функціонувати (під контролем інспекції народних училищ та поліції). У 1891 р. недільні школи також починає контролювати і Синод.

Часто недільні школи розташовувалися на базі приходських училищ. Необхідно відзначити, що контроль за навчально-виховним процесом у недільних школах з боку церкви та місцевих чиновників не був формальним. Підтвердженням цього може бути випадок з недільною школою, яка була організована у Харкові Х. Алчевською. Заснована в 1862 р., вона практично одразу ж була заборонена. Причиною цього стала «пропаганда української культури». Це не зупинило Х. Алчевську, яка продовжила заняття, але вже нелегально. На виконання Валувського циркуляра (1863 р.) навчання стали проводити російською мовою. Однак на заняттях продовжували знайомити учнів з українською культурою та виховувати в душі поваги та патріотизму до минулого українського народу.

Така діяльність Х. Алчевської не залишилася поза увагою чиновників Харківського навчального округу, які кілька разів закривали школу. Лише визнання її діяльності за кордоном дещо зменшило тиск на згаданий заклад. У 1890 р. Х. Алчевську було обрано віце-президентом Міжнародної просвітницької ліги. Через 6 років після даної події

Харківською думою їй було запропоновано стати попечителем 5-го міського училища, яке почало діяти у приміщенні недільної школи [10, с. 65].

Навчальний рік у недільних школах тривав з вересня по травень. Усі учні поділялися на дві групи в залежності від рівня знань та віку (у першій – займалися не писемні, у другій – ті, що вміли читати і писати). З кожним підрозділом займався окремий викладач. У групах, які формувалися з неосвічених учнів, викладалися Закон Божий (вивчали молитви, історії важливих свят і головних подій з Нового Завіту), читання і письмо. У групах, що склалися з малоосвічених та освічених учнів, головна увага приділялася арифметиці [11, с. 81 – 82].

Харківська губернія була одним із регіонів, що достатньо динамічно розвивався у другій половині XIX ст. В містах та сільській місцевості діяло багато дрібних та середніх підприємств, які потребували кваліфікованих кадрів. На теренах губернії працювали відомі своїми прогресивними поглядами педагоги (Б. Грінченко та інші). Можливо, саме тому земці з 90-х років XIX ст. активно залучилися не лише до відкриття нових навчальних закладів, а значну увагу приділяли жіночій освіті.

Слід зазначити, що тогочасне суспільство достатньо критично ставилося до жіночої освіти. Популярною залишалася точка зору про те, що жінка якщо і повинна була отримувати знання, то прикладного характеру, які знадобляться їй для ведення домашнього господарства. Але у другій половині XIX ст. поступово цей стереотип піддавався критиці з боку ліберально налаштованої частини суспільства.

У 1896 р. на засіданні Сумського повітового земства було прийнято рішення про відкриття 10 жіночих недільних шкіл. Планувалося, що вони функціонуватимуть при Битицькому, Велико-Бобрицькому, Верхне-Сироватському, Ворожбянському, Локнянському, Низівському, Писарівському, Річанському, Тимофіївському, Улянівському початкових училищах. На утримання шкіл було заплановано виділити 600 руб. Через залучення вчителя Локнянського училища до перепису 1897 р. недільна школа при ньому не була відкрита. Замість неї такий заклад відкрили восени 1897 р. на базі Вирівського училища (за пропозицією інспектора народних училищ І. Боголюбова) [9]. У вищезгаданих закладах навчалися учениці віком від 11 до 50 років.

Кожна школа таким чином отримувала фінансування в обсязі 60 руб. на рік. Дана сума розподілялася на заробітну плату (30 руб. – учителям письма, читання, математики, 15 руб. – учителю Закону Божого, 15 руб. – на закупівлю навчальних посібників).

Слід відзначити на існування значної різниці в оплаті праці міських і сільських вчителів. Так, викладач міської школи отримував на 25 – 30 % більше, ніж у сільській місцевості. А жалування викладача гімназії або повітового училища було у 2 – 3 рази більшим, ніж у їхніх сільських колег. Лише надбавки за стаж роботи на одному місці, які запровадили земства в сільських школах, дещо зменшували розрив в оплаті праці педагогів. Жалування земського вчителя інколи дорівнювало заробітній платі волосного писаря. У 22 із 74 галузей тогочасної промисловості Російської імперії робітники отримували заробітну плату вищу, ніж сільські педагоги [16, с. 50]. Отже, можна стверджувати, що переважна більшість викладачів, які працювали в сільських школах, була віддана своїй праці та ідеям поширення освіти серед простого населення.

Відношення земців і чиновників від освіти до недільних шкіл ілюструють слова місцевого інспектора народних училищ, який підсумував піврічну діяльність закладів даного типу в Сумському повіті: «Успіхи з навчальних предметів ... можуть бути визнані достатніми. Судячи з позитивного ставлення сільського населення до недільних жіночих шкіл, треба очікувати, що вони з плином часу, особливо при збільшенні фінансування на їх утримання, будуть розвиватися ...» [7, арк. 412 – 412а].

У той же час типовим явищем і у Сумському повіті була відсутність бажання багатьох священників викладати у недільних школах. Це підтверджують слова інспектора народних училищ на засіданні повітового земства у вересні 1897 р.: «... жоден з отців законочителів єпархіальним начальством дотепер не затверджений, не дивлячись на моє звернення від 22 січня 1897 р. За № 89. Отець Благочинний першого округу Сумського повіту ... повідомив мене, що священники Раєвський і Чернігівський не дали згоди бути законочитателями у Велико-Бобрицькій і Локнянській недільних школах» [8, арк. 413].

Земці, розуміючи важливість освітянської проблеми, зробили спробу аналізу діяльності кожної із відкритих недільних шкіл (за півроку) і планів на майбутнє щодо

навчальних закладів такого типу. За результатами півріччя діяльності недільних шкіл Сумського повіту інспектор народних училищ вважав, що обсяг фінансування у 60 руб. на рік недостатній. Він пропонував збільшити заробітну плату до 45 руб. на рік. У школах де навчалось до 100 учениць і більше, запланувати ставку другого викладача (Верхне-Сироватська). Додатково відкрити ще п'ять шкіл, а на 1898 р. передбачити на недільні школи кошти у розмірі 1170 руб. [8, арк. 412а].

Також на засіданні Сумського повітового земства обговорювався стан навчального процесу в кожній недільній школі. У Битицькій школі за півроку було 11 навчальних днів. Заняття відвідувало 39 учениць (віком від 13 до 35 років). За цей короткий термін учениці «... пройшли молитви з курсу першого року навчання; з священної історії Нового Завіту – Різдво, Введення у храм, Благовіщення, Успіння Пресвятої Діви Марії; з російської граматики учениці вивчили 12 звуків, з яких складали по розрізному алфавіту і читали односкладові і багатоскладові слова, розбираючи їх на звуки, записували їх; з арифметики навчилися писати цифри до 10, усно рахувати до 50, ознайомилися зі знаками «додати», «відняти», «рівно», розв'язували нескладні завдання в межах 50» [8, арк. 413].

Найбільший контингент учениць був зафіксований у Верхне-Сироватській школі (102), що змусило земців виділити кошти на дві додаткові учительські ставки. За 11 навчальних днів учениці (віком від 11 до 24 років) вивчили головні молитви і свята Закону Божого; навчилися читати і писати (за абеткою Добровольського), розбирати прості слова; з арифметики – засвоїли прямий і зворотній рахунок до 10, могли додавати і віднімати в межах 10, рахувати десятками до 100 [9].

У Велико-Бобрицькій школі навчалися дівчата віком 12 до 14 років (24). За 12 навчальних днів (за півроку) учениці вивчили абетку (російську), навчилися писати літери, записувати окремі прості слова, розбирати прості слова на звуки; з арифметики – рахувати і записувати цифри до 100, вирішувати прості завдання (додавання і віднімання) в межах 20.

У всіх інших недільних школах Сумського повіту кількість навчальних днів коливалася у межах 11 – 14. Практично не відрізнявся і обсяг вивченого матеріалу. Головна особливість полягала в середньому віці учениць. Так, у Ворожбянській недільній школі 21 учениця віком від 13 до 20 років, у Низівській – 45 і Писарівській – 25 (від 13 до 18 років), в Річанській – 45 (від 12 до 50 років), у Тимофіївській – 31 (від 13 до 35 років), в Улянівській – 27 (від 12 до 16 років) [8, арк. 413 – 416].

Отже, різноманітні типи початкових шкіл і форм позашкільної освіти розвивалися у другій половині XIX ст. на теренах Харківської губернії завдяки спільним зусиллям самоврядних інституцій та громадськості, що позитивно позначилося на житті пересічних городян. У 1913 році Харківська губернія посіла 6 місце в Російській імперії за ступенем розвитку освітньої сфери. У той же час необхідно відзначити, що доступу до освіти не мали усі бажаючі через ряд об'єктивних і суб'єктивних причин (пасивність центральної влади у вирішенні освітянських проблем, недостатнє фінансування, нерозуміння важливості проблеми з боку частини громадськості, нестача кваліфікованих кадрів та інше). Все це позначалося як на загальному рівні освіченості, так і на повсякденному житті населення. Складність і неоднозначність історичного досвіду українства вимагає подальших додаткових досліджень історії освіти на українських землях у всеукраїнському масштабі й на регіональному рівні.

1. Багалеї Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет его существования с 1655 по 1905 гг. – Х.: Б.и., 1906. – Т. 2. – 974 с.;

2. Борисенко В. Й. Борьба демократических сил за народную освіту в Україні 60–90-х років XIX ст. / В. Й. Борисенко. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 161 с.

3. Барабой А.З. Харьковско-Киевское революционное общество 1856 – 1860 гг. // Сборник «Исторические записки». – М.: АН СССР, 1955. – Т. 52. – С. 265 – 273.

4. Головко О. М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Головко. – Х., 1997. – 18 с.

5. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський – К.: [Репринт], 1990. – 603 с.

6. Дорошенко Д. Нариси історії України: В 2-х томах / Д. Дорошенко. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1992. – Т. 2. – 351 с.
7. Державний архів Сумської області (далі ДАСО). – Ф. 2, оп. 2, спр. 4.
8. ДАСО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 4.
9. Корогод Г.І. Земські недільні школи Сумського повіту – режим доступу <http://history.sumynews.com/xix/1840-1900-ukrajinske-natsionalne-vidrodzhennya-na-zemlyakh-sumshchini/item/160-zemski-nedilni-shkoli-sumskogo-povitu.html>
10. Максименко Д. П. Очерк деятельности Харьковского городского общественного управления по начальному народному образованию. 1871–1901 гг. / Д. П. Максименко. – Х.: Тип. А. А. Либина, 1903. – 180 с.
11. Мысль об открытии в Полтаве духовного училища // Полтавские епархиальные ведомости. – 1863. – № 1. – С. 81–82.
12. Правила о церковно-парафиальных школах // Полтавские епархиальные ведомости. – Часть официальная. – 1864. – № 19. – С. 271–280.
13. Положение о начальных народных училищах // Полтавские епархиальные ведомости. – 1874. – № 23. – С. 617–631.
14. Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Л.: Б.и., 1937. – 210 с.
15. Стельмах С. П. Политика самодержавия в области народного образования в Украине в 60–90-х гг. XIX ст. / С. П. Стельмах: дис. на соискание научной степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / С. П. Стельмах. – К., 1991. – 192 с.
16. Трутовский В. Современное земство / В. Трутовский / Под ред. и с предисл. Б. Б. Веселовского. – СПб.: Изд-во Левина, 1915. – 141 с.
17. Устав Харьковского общества распространения в народе грамотности. – Харьков: Университетская типография, 1869. – 17 с.
18. Федоренко С. Організація навчально-виховного процесу у початкових народних школах Полтавської єпархії у XIX ст. / С. Федоренко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 3. – С. 58–66.
19. Чорний Д.М. По лівій бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX - початок XX ст.). - Х.: ФОП «Петров І.В.», 2007. - 301 с.
20. Шара Л. Земські й міські виборні інституції: спільні здобутки (на матеріалах Чернігівської губернії) / Л. Шара // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2005. – Т. 45. – Вип. 32. – С. 22–25.
21. Шевченко В. Стан народної освіти в Лівобережній Україні (кінець XIX ст.) / В. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 71–72.
22. Щепкин М. Опыты изучения общественного хозяйства и управления городов. – М.: Б.и., 1882. – Ч. 1. – 409 с.

Юрий Никитин

**Положение внешкольного женского образования во второй половине XIX ст.
(на примере земских воскресных школ Сумского уезда Харьковской губернии)**

В статье рассматривается проблема положения внешкольного женского образования в Сумском уезде Харьковской губернии во второй половине XIX ст. Показаны меры, предпринимаемые органами местного самоуправления и общественности по развитию внешкольного женского образования.

Ключевые слова: Харьковская губерния, Сумской уезд, земства, внешкольное образование, воскресные школы.

Yurii Nikitin

**State of extracurricular female education in the late XIXth century
(on the case of rural Sunday schools of Sumy county of Kharkiv province)**

The article deals with the problem of state of extracurricular female education on the territory of Sumy county of Kharkiv province in the late XIXth century. Activities of local governments and public on the development of extracurricular female education are highlighted.

Keywords: *Kharkiv province, Sumy county, zemstvo, extracurricular education, Sunday schools.*